

MAGDALENA ROSZAK

The Maria Grzegorzewska University,
Warsaw, Poland

ORCID iD: 0000-0001-6678-6702

MIEDZY ROLĄ OUTSIDERA A INSIDERA: METODOLOGICZNE WYZWANIA NETNOGRAFII W KONTEKŚCIE WŁASNYCH BADAŃ PEDAGOGICZNYCH

**BETWEEN OUTSIDER AND INSIDER:
METHODOLOGICAL CHALLENGES OF
NETNOGRAPHY IN THE CONTEXT OF MY
OWN PEDAGOGICAL RESEARCH**

ABSTRACT

The aim of this article is to present netnography as a research method in the context of pedagogical studies. The author discusses her own netnographic research, illustrating three levels of immersion in an online community, ranging on a continuum from outsider to insider. Each level is examined through the lens of the specific types of netnographic data utilized: the researcher as an outsider, relying on archival netnographic data; the netnographer positioned between outsider and insider, using both pre-existing and elicited data; and the insider-netnographer, who takes on a dual role within the studied community, utilizing the full spectrum of netnographic data. The article highlights the challenges inherent in applying netnography, the dilemmas faced by researchers adopting this approach, and the ethical considerations of conducting research in virtual spaces.

KEYWORDS: *netnography, auto-netnography, virtual ethnography, online communities, Internet*

STRESZCZENIE

Celem artykułu jest zaprezentowanie metody badawczej – netnografii w kontekście badań pedagogicznych. Autorka omówiła przeprowadzone przez siebie badania netnograficzne, ukazując trzy warianty zanurzenia w społeczności internetowej, mieszczące się na kontynuum od outsidera do insidera. Każdy z wariantów został omówiony przez pryzmat wykorzystanych specyficznych dla siebie danych netnograficznych: badaczka w roli outsidera korzystająca z netnograficznych danych archiwalnych; netnografka zajmująca pozycję pomiędzy outsiderem i insiderem, posługująca się danymi zastanymi jak i wywołanymi; *insider* – netnografka odgrywająca podwójną rolę w badanej społeczności, korzystająca z całego spektrum danych netnograficznych. W artykule zwrócono uwagę na trudności, jakie pojawiają się w momencie stosowania netnografii, dylematy, które towarzyszą badaczom w tej optyce, oraz etyczne aspekty badań przestrzeni wirtualnej.

SŁOWA KLUCZOWE: *netnografia, autonetnografia, etnografia wirtualna, społeczności internetowe, internet*

WPROWADZENIE

Współczesne środowisko społeczne coraz bardziej osadza się w rzeczywistości wirtualnej, co sprawia, że badacze, chcący uchwycić dynamiczne przemiany społeczeństwa, są zobligowani do analizy komunikacji zapośredniczonej przez technologie. Robert Kozinets (2012, s. 13) podkreśla, że nasze światy społeczne nabierają coraz bardziej cyfrowego charakteru, co wymaga od nauki adaptacji metod badawczych do nowych, wirtualnych przestrzeni życia społecznego. W odpowiedzi na te wyzwania powstały badania koncentrujące się na kulturach i społecznościach *online*. Choć początkowo rozwijały się one w kontekście badań konsumenckich i marketingowych, to szybko zostały zaadaptowane do antropologii, socjologii czy studiów kulturowych. Wywodząc się z etnografii, zyskały przymiotniki takie jak *wirtualna*, *cyfrowa*, *online*, *usieciowiona* czy *internetowa*. Analizując początki etnografii internetu, warto wspomnieć o dwóch kluczowych projektach: Howarda Rheingolda (1993) *The Virtual Community. Homesteading on the Electronic Frontier* oraz Sherry Turkle (1995) *Life on the Screen. Identity in the Age of the Internet*. Robert Kozinets (2012, s. 52) do katalogu pierwszych etnografii *online* dołącza również badania Nancy K. Baym, Annette N. Markham i Lynn Cherny. Cennym źródłem badań społeczności internetowych stały się książki Christine Hine (2000) *Virtual Ethnography*, a także *Ethnography for the Internet: Embedded, Embodied and Everyday*. Rozwijane od lat 80. XX w. badania jakościowe przez internet zaadaptowały klasyczne metody, takie jak badania fokusowe (w e-fokusy), indywidualne wywiady pogłębione (w wirtualne indywidualne wywiady pogłębione), zogniskowane wywiady grupowe (w wirtualne zogniskowane wywiady grupowe), badania ankietowe (w ankietę internetową *online*) (Mincewicz, 2024, s. 68–69). Przyczyniło się to do coraz szerszego wykorzystywania etnografii wirtualnej, co też miało swoje negatywne konsekwencje w postaci dużej nieśpójności metodologicznej i zróżnicowania samych badań społeczności *online*. Stanisław Juszczyk (2019, s. 47) wyróżnił badania:

- a. w których internet jest jedynym obszarem badawczym (badania medium i jego zawartości);
- b. w których internet staje się jedynie narzędziem badawczym do badań zjawisk społecznych i kulturowych;

- c. za pomocą sieci, które odnoszą się do zjawisk zachodzących w różnych proporcjach zarówno *offline*, jak i *online* (gdzie: człowiek *on* to użytkownik obecny; człowiek *off* to użytkownik nieobecny).

Pierwszy typ badań poddaje analizie działania *online* użytkowników (język, wykorzystanie znaków i ikon, typu emotikony i grafiki). Interesujący z punktu widzenia badacza jest przebieg zjawisk i procesów. Analiza blogów czy portali społecznościowych wpasowuje się w ten rodzaj badań. Drugi typ badań zakłada wykorzystanie internetu jako narzędzia. Informacje publikowane przez użytkowników Sieci stają się podstawą do wyciągania wniosków na temat ich zachowań, opinii czy postaw demonstrowanych poza Siecią. Juszczuk zwraca uwagę, że w przypadku takich badań konieczna jest triangulacja technik weryfikacyjnych oraz krytyczne traktowanie pozyskanych informacji. Trzeci rodzaj badań wyróżniony przez Juszczuka (2017, s. 49) odnosi się do zjawisk zachodzących w różnych proporcjach *offline* i *online*, ma m.in. na celu tworzenie i utrzymywanie sieciowych tożsamości, komunikowania się indywidualnego czy grupowego, zawierania i utrzymywania sieciowych znajomości, które niekiedy przenoszone są do rzeczywistości obiektywnej, prowadzenia e-handlu czy e-usług, łączących aspekty realne i wirtualne. S. Juszczuk zwraca uwagę, że w badaniach społeczności wirtualnych trudno jest dobrać próbę reprezentatywną dla populacji generalnej. Wynika to z silnego zróżnicowania użytkowników internetu pod względem społecznym, ekonomicznym czy też demograficznym. Inni autorzy (Witek, Błoński, 2023, s. 368) zwrócili uwagę na kolejne problemy, jakie mogą towarzyszyć badaczom korzystającym z etnografii wirtualnej: wiarygodność, ważność i zakres danych. Członkowie społeczności *online* mogą tworzyć fałszywe tożsamości, co wpływa na wiarygodność danych. Anonimowość w internecie może prowadzić do publikacji nieprawdziwych lub mniej szczerzych treści. Brak komunikacji niewerbalnej w środowisku *online* ogranicza pełne zrozumienie interakcji. Wreszcie kwestie etyczne, takie jak uzyskiwanie zgody na udział w badaniach, są nadal przedmiotem dyskusji.

Spójną propozycją uporządkowania metodologicznego badań społeczności internetowych stała się netnografia. Propagatorem i pionierem jej wykorzystania był Robert Kozinets. Netnografia jako neologizm pochodzący od słów *internet* i *etnografia*, łączy w sobie te dwa obszary, przenosząc etnografię w świat

wirtualny. Autor, oprócz pojęcia netnografia wprowadził też do obiegu nazwy badaczy posługujących się tą metodą: netnograf i netnografka (por. Kozinets, 2012, s. 142). Z początku netnografia stanowiła jedynie metodę pomocniczą, wykorzystywaną do triangulacji metodologicznej. Z czasem jej znaczenie wzrosło, w konsekwencji czego stała się samodzielną metodą badawczą opisaną przez Roberta Kozinetsa w jego książce *Netnografia. Badania etnograficzne online* z roku 2012. Od tego momentu obserwuje się coraz większe zainteresowanie tą metodą, co obrazują analizy Jolanty Witek i Krzysztofa Błońskiego (2023). Zaproponowany przez Kozinetsa projekt netnografii stał się dominującym podejściem badawczym w analizie społeczności internetowych, wykorzystanym również w badaniach autorki niniejszego artykułu.

METODA BADAWCZA

Kozinets (2012, s. 93) definiuje netnografię jako metodę wykorzystującą obserwację w przestrzeni wirtualnej, opierającą się na danych z komunikacji zapośredniczonej przez komputer. Netnografia umożliwia dogłębne zrozumienie zjawisk kulturowych i społecznych *online* poprzez wykorzystanie obserwacji, wywiadu, badania fokusowego, analizy statystycznej czy gromadzenie danych archiwalnych. Metoda ta opiera się na ściśle określonych procedurach metodologicznych, co odróżnia ją od innych podejść badawczych w internecie. Podczas badań netnograficznych gromadzone są trzy rodzaje danych: archiwalne (istniejące już w momencie rozpoczęcia badań zapisy komunikacji zapośredniczonej komputerowo zachodzącej między członkami społeczności internetowej); wywołane (które badacze wytwarzają wspólnie z członkami danej kultury w toku osobistej bądź grupowej interakcji); z notatek terenowych (informacje pozyskane z prowadzonych przez badacza zapisków, uwzględniające obserwacje własne) (Kozinets, 2012, s.143). Netnografia zakłada proces badawczy, gdzie badacz zanurza się w kulturze, doświadcza jej i poddaje autorefleksji.

Warto zaznaczyć, że choć netnografia stanowi stosunkowo nowe podejście metodologiczne w polu pedagogiki, to jej zakorzenienie w tradycji badań etnograficznych i autoetnograficznych nadaje jej istotne znaczenie epistemologiczne. Klasyczne etnografie, realizowane przez takich badaczy jak Margaret

Mead (1986, 2000), Norman Denzin (2003), Alfred R. Radcliffe-Brown (2006) czy Ken Plummer (2001), stanowiły fundament dla dalszego rozwoju jakościowych metod eksploracji rzeczywistości społecznej. W kontekście polskich badań pedagogicznych i socjologicznych należy wskazać m.in. Bronisława Malinowskiego (2005), Monikę Kosterę (2003), Annę Odrowąż-Coates (2015, 2016) czy Annę Perkowską-Klejman (2016), których prace przyczyniły się do popularyzacji metod zanurzeniowych i narracyjnych w badaniach edukacyjnych oraz kulturowych.

Kozinets wprowadził pojęcie autonetnografii, opisując je jako narzędzie badawcze skupiające się na osobistych doświadczeniach badacza w kontakcie ze społecznością internetową. Koncepcja ta nie została jeszcze szczegółowo opracowana, wobec czego użytecznym stało się dostosowanie autoetnografii do warunków badań *online*. Autoetnografia, w szerokim sensie, może odnosić się do aktu autonarracji, strategii badawczej, techniki gromadzenia danych lub nowatorskiego sposobu uprawiania nauki, co stwarza potencjał do dalszego rozwijania tej koncepcji w ramach badań *online* (Kacperczyk, 2014). Choć autoetnografia pozostaje wciąż relatywnie rzadziej wykorzystywaną strategią badawczą niż sama etnografia, to jednak znajduje swoje miejsce w refleksyjnych analizach tożsamości i doświadczenia jednostkowego, czego przykładem mogą być badania takich autorów jak m.in. Carolyn Ellis (1993), David A. Karp (1996), Jeniffer Lois (2003), Ragan Fox (2010), a w przestrzeni polskiej Dominika Byczkowska (2012), Krzysztof T. Konecki (2012) czy Oskar Szwabowski (2016). Tego rodzaju podejścia, akcentujące perspektywę jednostkową oraz zanurzenie badacza w doświadczeniu badanych, wyznaczyły teoretyczne i metodologiczne ramy, w które naturalnie wpisuje się również netnografia i jej odmiana – autonetnografia. W tym kontekście włączenie netnografii w obręb tego metodologicznego kontinuum stanowi istotny krok w kierunku poszerzania narzędzi badawczych adekwatnych do eksploracji zjawisk społecznych kształtujących się w przestrzeniach cyfrowych.

W opisanych w artykule badaniach wykorzystano metodę netnograficzną. Autorka, wychodząc od obserwacji w stronę gromadzenia danych archiwalnych, badań fokusowych, ankiet internetowych, aż po wywiady pogłębione, przeszła drogę opracowaną przez Roberta Kozinetsa (2012). Ponadto wykorzystwała autonetnografię, dodając do niej autorski koncept zakładający,

że obok netnograficznych notatek terenowych analizie zostały poddane narracje publikowane przez samą badaczkę w momencie pełnienia funkcji insiderki, jak również po rozpoczęciu badań w podwójnej roli insiderki-netnografki.

Obszarem badawczym, w każdym z analizowanych poniżej badań, był portal społecznościowy Facebook, strony internetowe oraz blogosfera.

PRAKTYCZNE WYKORZYSTANIE NETNOGRAFII W BADANIACH WŁASNYCH

Badania netnograficzne zyskują coraz większą popularność również w obszarze pedagogiki (Doroszczuk, 2018; Dziekońska, 2020; Smieszek, 2021; Błeszyński, Hamerlińska, 2021; Szplit, Garbat, 2023). Społeczności internetowe tworzone przez uczniów, rodziców, nauczycieli dzielą się wiedzą, informacjami, narzędziami, doświadczeniami; tworzą grupy wsparcia czy zainteresowań. Autorka niniejszego artykułu jako badaczka w dziedzinie pedagogiki, osadziła się w przestrzeni netnografii, stając się badaczką-netnografką. Analizując metodologiczną literaturę przedmiotu oraz poddając refleksji własne badania, opisała trzy źródła danych netnograficznych, wymagające od badacza różnego stopnia zanurzenia w badaną społeczność, co w efekcie prowadzi do trzech różnych wariantów badań. Każde z nich jest cennym zasobem informacji i wymaga innego rodzaju członkostwa w badanej społeczności. Poniższe rozważania nie mają na celu analizy przeprowadzonych badań pod kątem wniosków, jedynie zagłębienie się w samą metodę. Dlatego opis badań zostanie potraktowany powierzchownie, a po szczegółowe wyniki samych badań warto sięgnąć do odpowiednich publikacji.

NETNOGRAFIA Z POZYCJI OUTSIDERKI

Społeczności internetowe są bogatym źródłem danych określanych w netnografii jako archiwalne lub zastane, czyli istniejące już w momencie rozpoczęcia badań zapisy komunikacji zapośredniczonej komputerowo zachodzącej między członkami społeczności internetowej (Kozinets, 2012). Analizując strony internetowe, *social media*, fora, portale internetowe oraz narracje tworzone na nich przez członków społeczności, można uzyskać wiele cennych pod względem badawczym informacji. Jest to dość prosty sposób pozyskania danych.

Nie wymaga od badającego wchodzenia w głębsze interakcje ze społecznością. Pozostaje on w roli outsidera, obserwatora z zewnątrz, niezanurzonego w badaną społeczność. Pozyskane dane archiwalne można analizować, przyjmując paradygmat jakościowy, zgłębiając znaczenie narracji tworzonych przez członków badanej społeczności. Obok słowa pisanego cennym materiałem badawczym są też dane wizualne (wideo, audio, wizualizacje i wykresy), które pogłębiają badanie, nadając mu kolejnych znaczeń. Cennym aspektem tego typu badań jest możliwość obserwacji zjawisk w procesie zmiany, co stanowi fenomen badań netnograficznych. Społeczności internetowe istniejące od wielu lat, mające optymalną aktywność uczestników, dają wręcz możliwość przeprowadzenia w krótkim czasie badań longitudinalnych. Analiza netnograficznych danych archiwalnych może dostarczyć wiedzę na temat ważnych zjawisk pedagogicznych. Przykładem tego typu badań są prowadzone przez autorkę artykułu analizy netnograficzne w ramach projektu *Kim jesteśmy i jak robimy tu różne rzeczy? Portrety kultur szkół innych niż wszystkie*. Projekt realizowany jest przez badaczki z Akademii Pedagogiki Specjalnej im. Marii Grzegorzewskiej w Warszawie, pod kierunkiem dr hab. Aleksandry Tłuściak-Deliowskiej, prof. APS (w chwili pisania artykułu wspomniany projekt jest na etapie realizacji, dlatego nie ma odnośników w postaci publikacji). Przed przystąpieniem do badań zadbano o aspekty etyczne. Zespół badawczy uzyskał zgodę Komisji ds. Etyki Badań Naukowych na badania, a później ze strony władz badanych placówek. Badania zorientowane są na dostarczenie całościowego, spójnego obrazu kultur instytucji będących niekonwencjonalnymi propozycjami edukacyjnymi. Celem badań jest dokonanie pogłębionego rozpoznania kultur wybranych placówek, zaprezentowanie ich specyfiki, rozpoznanie wymiarów oraz analizy interakcji między poszczególnymi elementami kulturowymi. W celu ustrukturyzowania prowadzonych analiz w badaniu wykorzystany jest model kultury szkoły La Tefy Schoen i Charles'a Teddliego (2008), i zastosowane następujące techniki i narzędzia zbierania danych: wywiady z nauczycielami, dyrektorami; analiza dokumentacji; obserwacja wydarzeń szkolnych; obserwacja i analiza przestrzeni szkolnej, świetlicy, biblioteki; obserwacja lekcji, przerwy; ankiety skierowane do uczniów i uczniów, ich rodziców, nauczycieli i nauczycielek, pracowników i pracowniczek administracji i obsługi szkoły, a także netnografia. Zadaniem netnografiki,

we wspomnianym projekcie badawczym, jest analiza stron internetowych oraz social mediów prowadzonych przez przedstawicieli szkół. Badaczka przeanalizowała netnograficzne dane archiwalne od początku prowadzenia portalu społecznościowego Facebook w obu szkołach, strony internetowe oraz blog tworzony przez dyrektorkę jednej ze szkół, pozyskując w ten sposób bogaty objętościowo i jakościowo materiał na temat kultury badanych szkół. Zebrany materiał został zakodowany z góry określonymi kodami zgodnymi z modelem kultury szkoły Schoen i Teddliego (2008), tak aby możliwa była jego integracja z pozostałym materiałem badawczym pozyskanym w obszarze *offline*, na dalszych etapach badań całego zespołu.

W czasie badań netnograficznych autorka pozyskała cały dostępny materiał w postaci postów, zdjęć, materiałów audio i wideo, łącznie z komentarzami odbiorców. Narracje zostały kilkakrotnie przeanalizowane i zakodowane z góry, zgodnie z przyjętymi założeniami. Na podstawie tak sklasyfikowanego materiału została przeprowadzona analiza poszczególnych wymiarów kultury szkoły. Była to praca niezwykle czasochłonna. Dzięki netnograficznym danym archiwalnym możliwe stało się zaobserwowanie wybranych elementów tożsamości badanych placówek, poznanie, w jaki sposób przedstawiciele danej szkoły pragną, aby była ona odbierana, na jakie treści zwracają uwagę, jakie aspekty kultury szkoły zostają przez to uwidocznione. W badaniach opartych jedynie na netnograficznych danych archiwalnych (danych zastanych) badaczka przyjęła pozycję outsidera w stosunku do społeczności internetowej. Dlatego też nie pojawiał się problem z oddzieleniem roli naukowczyni od uczestniczki badanej społeczności. Obserwacja, gromadzenie, analiza zastanych informacji o badanym fenomenie, odbywały się z uwzględnieniem wszelkich standardów naukowych.

POMIĘDZY ROLĄ OUTSIDERKI I INSIDERKI

Kolejne przeprowadzone przez autorkę badania wykorzystujące netnograficzne dane archiwalne to badanie internetowej społeczności rodziców drugoplanowych deklarujących doświadczenie zjawiska alienacji rodzicielskiej (Roszak, 2021). Badaczka dołączyła do społeczności składającej się z grup założonych na portalu społecznościowym Facebook i przeanalizowała netnograficzne dane zastane. Netnografka ponad rok obserwowała interakcje

pośród członkami społeczności, zgłębiając publikowane posty i komentarze, analizując zjawisko. Z pozycji *outsidera* (odbiorcy i obserwatora społeczności) stopniowo zaczęła być aktywnym uczestnikiem, korzystając z obserwacji uczestniczącej. Podstawową jej zaletą jest immersja badacza w środowisko badanej społeczności, co umożliwia mu zdobycie wiedzy *od wewnątrz*. Dzięki takiemu podejściu uzyskiwane dane są często bardziej autentyczne i kontekstualnie osadzone w rzeczywistości społecznej niż w przypadku metod opartych na zewnętrznej obserwacji czy analizie dokumentów. Uczestnictwo w badanej społeczności polegało na włączeniu się w rozmowy, komentowaniu postów, dzieleniu się własnymi refleksjami na badany temat, dopytywaniu członków społeczności o losy ich relacji z dziećmi. Po uzyskaniu zgody od administratorów grup badaczka ujawniła się w społeczności jako naukowiec i poinformowała o celu i przebiegu badań. Celem badań było ukazanie zjawiska alienacji rodzicielskiej w percepcji rodziców drugoplanowych, którzy w swojej ocenie jej doświadczają. Analiza zgromadzonego materiału w postaci danych archiwalnych pozwoliła wyciągnąć wnioski na temat zjawiska i odpowiedzieć na sformułowane pytania badawcze. Takie wykorzystanie netnografii różniło się od wcześniej opisanych badań kultury wybranych, alternatywnych szkół. W pierwszych badaniach netnografka jako obserwator nieuczestniczący zgromadziła narracje, przeanalizowała je pod kątem założonych celów, bez dopytania, komentowania, głębszego wniknięcia w temat. Oczywiście tego typu strategia była świadomie przyjętym założeniem. Analizy netnograficzne kultury wybranych szkół były jednym z elementów szeroko zakrojonych badań, wykorzystujących liczne metody i angażujących cały zespół badawczy. W drugich badaniach netnografka świadomie zaangażowała się w interakcje ze społecznością rodziców, korzystając tym samym z kolejnego źródła badań netnograficznych, jakim są dane wywołane w trakcie interakcji ze społecznością. Komentowanie postów dało możliwość prowadzenia rozmowy z autorem/autorką narracji i uzyskania interesujących z punktu widzenia badań informacji.

Metodą, która w większym stopniu *wywołuje* dane, jest netnograficzny wywiad fokusowy. Zostanie on zaprezentowany na podstawie kolejnych przeprowadzonych przez autorkę badań netnograficznych. Celem badań było ukazanie internetowej społeczności matek samodzielnie wychowujących dzieci jako kontekstu procesu *empowerment* (Roszak, 2024, s. 107).

Przeprowadzone zostały w kilkunastu grupach skupiających solomatkę (określenie zaczerpnięte z publikacji Ewy Zawiszy, 2013, s. 22) na portalu społecznościowym Facebook. Netnograficzne badania fokusowe polegały na publikacji przez badaczkę postów o określonej tematyce oraz pogłębianiu rozmów (w postaci komentowania komentarzy). Badania poprzedzone zostały uzyskaniem zgody od administratorów grup, przedstawieniem się na forum grup jako badaczka, jasnym określeniem celu badań, uzyskaniem świadomej zgody oraz zadbanie o anonimowość (na etapie gromadzenia i publikacji danych). Chętne do włączenia się w dyskusje członkinie społeczności komentowały dany post, rozwijając dialog na interesujące z punktu widzenia badań tematy. Narracje były komentowane przez inne badane czy też samą netnografkę, wobec czego pojawiała się dyskusja, w którą włączyło się (w zależności od zainteresowania tematem) od 9 do 172 uczestniczek badań. Pozyskane w ten sposób informacje stały się bogatym źródłem danych, na podstawie których możliwe było scharakteryzowanie badanej społeczności oraz poznanie punktu widzenia solomatek.

W PODWÓJNEJ ROLI INSIDERKI I NETNOGRAFKI

W środowisku naukowym trwa dyskusja na temat prowadzenia badań w społeczności, do której sam badacz należy (Bandel, 2023; Greene, 2014; Corbin Dwyer, Buckle, 2009; Hellawell, 2006). Dylematy naukowców dotyczą obiektywizmu, etyki i metodologii badawczej. Przeciwnicy tego typu badań podnoszą m.in., że naukowiec będący członkiem badanej społeczności może mieć trudności w zachowaniu dystansu analitycznego, nieświadomie interpretować dane w sposób zgodny ze swoimi przekonaniem i doświadczeniami albo przyjmować pewne informacje za oczywiste, nie dostrzegając tego, co dla zewnętrznego badacza mogłoby być istotne. Prawdopodobny jest też konflikt lojalności między rzetelnością naukową a troską o społeczność. Kolejne wymieniane ryzyka to sytuacje, kiedy członkowie społeczności mogą czuć się zdradzeni, jeśli wyniki badań ujawniają kontrowersyjne lub negatywne aspekty grupy. Badanie własnej społeczności może prowadzić do kryzysu tożsamości, szczególnie jeśli wyniki badań podważają dotychczasowe przekonania badacza. Może dojść do sytuacji, w której badacz zostanie odrzucony przez swoją grupę lub zacznie kwestionować w niej swoje miejsce. Jednakże odgrywanie

podwójnej roli insidera-badacza odbierane jest w kontekście potencjału i zasobu (Corbin Dwyer, Buckle, 2009, s. 55; Bandel, 2023). Zwolennicy badania własnej społeczności zwracają uwagę na łatwiejszy dostęp do danych i lepsze rozumienie kontekstu kulturowego. Badacz-*insider* posiada dużą wiedzę na temat funkcjonowania członków danej społeczności, wiedzę zarówno teoretyczną (jako naukowiec z odpowiednim przygotowaniem merytorycznym) oraz praktyczną, wynikającą z własnego doświadczenia. Badacz-*insider* współdzieli ze społecznością określone cechy, doświadczenia, historię, postawy czy wartości. To może mieć istotne znaczenie przy generowaniu narracji (Bandel, 2023, s. 164). Podobne rozważania pojawiają się w przestrzeni netnografii. Przyjmują one postać refleksji nad rolą netnografa, stopnia zaangażowania w badaną społeczność i wpływu obranej pozycji na przebieg badań. Piotr Miller (2012, s. 78) opisuje trzy warianty ról, jakie może odgrywać badacz: członkostwo peryferyjne, aktywne i pełne. Odnosi je do badań zakonczonych w środowisku internetowym, opisując członkostwo peryferyjne jako zbieranie danych przez podpatrywanie (*collecting material by lurking*) (Miller, 2012, s. 84), natomiast członkostwo pełne jako długotrwałe, osobiste zaangażowanie w życie badanej społeczności internetowej. Pomiędzy nimi jest członkostwo aktywne polegające na podejmowaniu interakcji z członkami społeczności, bez angażowania się w systemy wartości czy realizowanie celów grupy (Miller, 2012, s. 78). Pierwszy wariant opisany był w części artykułu poświęconej netnograficznym danym archiwalnym (zastanym). Takie *podpatrywanie* narracji bez wchodzenia w relację z członkami społeczności było wykorzystane w badaniach kultury wybranych, alternatywnych szkół. Aktywne członkostwo miało miejsce w badaniach dotyczących deklarowanego doświadczania zjawiska alienacji rodzicielskiej. Trzeci wariant członkostwa pełnego to badania procesu *empowerment* w internetowej społeczności matek samodzielnie wychowujących dzieci. Autorka niniejszej publikacji odgrywała we wspomnianym badaniu podwójną rolę insiderki (solomatki) oraz badaczki (netnografki). Jako członkini grup facebookowych skupiających solomatki miała dostęp do zamkniętych przestrzeni (wiele grup poświęconych rodzinom monoparentalnym na portalu społecznościowym Facebook ma status grupy ukrytej, zamkniętej i wejście do niej odbywa się poprzez weryfikację konta i/lub zaproszenie innej członkini społeczności). Wspólne doświadczenia

związane z monoparentalnością spowodowały, że badane chętniej otwierały się przed netnografką, dzięki czemu uzyskano bogaty zarówno pod względem ilościowym, jak i jakościowym materiał badawczy. W badaniach społeczności solomatek, oprócz wspomnianych wcześniej analizy danych archiwalnych i badań fokusowych, wykorzystano netnograficzne wywiady pogłębione oraz ankiety internetowe (technika ilościowa), które pozwoliły ująć temat rodzicielstwa sprawowanego solo w różnych kontekstach. Analiza danych pochodzących z wieloletniej obserwacji poszczególnych grup dała możliwość scharakteryzowania badanej społeczności oraz zaobserwowania procesu *empowerment* zarówno w postaci grupowego, jak i indywidualnego upodmiotowienia poszczególnych kobiet. Badania netnograficzne w społeczności solomatek przybrały również postać autonetnografii. Pojęcie to zostało zaczerpnięte z autoetnografii, która łączy klasyczną ścieżkę generowania wiedzy naukowej z osobistym odniesieniem badacza (odczuciami, myślami, refleksjami) (Anderson, 2006). Autonetnografia polega na gromadzeniu netnograficznych danych terenowych w postaci refleksyjnych notatek terenowych. *Notatki refleksyjne służą netnografom do zapisywania własnych spostrzeżeń dotyczących podtekstów, kontekstów, zależności, warunków oraz emocji pojawiających się podczas pobytu w środowisku online, a także odnoszących się do specyfiki wirtualnego doświadczenia. Notując swoje uwagi, netnografowie jednocześnie zdają relację z drogi, jaką przebyli od statusu outsidera do insidera (...). Takie notatki terenowe stanowią częstokroć źródło istotnych spostrzeżeń na temat tego, czym jest dana kultura i jak rozumieć obserwowane w jej ramach działania* (Kozinets, 2012, s. 165). Oprócz prowadzenia i analizy notatek terenowych badaczka dodała do autonetnografii swój autorski element – przeanalizowała własne narracje publikowane w internetowych grupach solomatek na dwóch etapach: przed przystąpieniem do badań (rola insiderki bez roli badaczki) oraz w trakcie prowadzenia badań (*insiderka*-netnografka) a także przeanalizowała oś czasu tworzoną na portalu społecznościowym Facebook. Dzięki tym działaniom miała możliwość zaobserwowania własnego procesu *empowerment* jako matka samodzielnie wychowująca syna.

DYLEMATY METODOLOGICZNE I ETYCZNE W PRAKTYKOWANIU NETNOGRAFII

Podczas prowadzenia opisanych badań netnograficznych pojawiło się kilka wyzwań, zarówno metodologicznych, jak i etycznych.

W świecie *offline* społeczności mają wyraźne granice (np. terytorialne, organizacyjne). W internecie te granice są płynne – użytkownicy mogą jednocześnie należeć do kilku grup, przemieszczać się między nimi, zmieniać swoją aktywność lub zniknąć z przestrzeni *online*. Tego typu doświadczenia były udziałem autorki podczas badań internetowej społeczności solomatek. Wiele badanych było aktywnych w kilku grupach, wobec czego ich narracje (w postaci netnograficznych danych archiwalnych) powielają się. Zdarzało się też, że z różnych powodów (formalnie – działań niezgodnych z netykietą grupy, nieformalnie – oceny tych działań przez administratorkę grupy) niektóre członkinie były usuwane z grupy. Takie doświadczenie stało się również udziałem badaczki. Została usunięta z jednej z grup na portalu społecznościowym Facebook z powodu prowadzonych badań (pomimo otrzymania wcześniejszej zgody na te działania od tej samej administratorki).

Kolejne wyzwanie w badaniach netnograficznych wiąże się z dostępnością i trwałością danych. Niektóre grupy internetowe mają status prywatny lub zamknięty (jak w przypadku solomatek), co utrudnia dostęp badaczowi, a samo uzyskanie go może wymagać spełnienia określonych warunków (np. otrzymania zaproszenia). Obok dostępności netnografię może utrudniać trwałość danych. Treści w internecie mogą być szybko usuwane, modyfikowane lub przenoszone, co komplikuje proces ich analizy i weryfikacji. Z początku badaczka planowała najpierw zapoznać się ze społecznością alienowanych rodziców, bez równoczesnego gromadzenia danych, co spowodowało, że później (przez ilość, modyfikację lub usunięcie) nie mogła odnaleźć interesujących, wcześniej zaobserwowanych wątków. Dlatego pomocną praktyką jest gromadzenie danych od początku badań w postaci plików tekstowych i równocześnie zdjęć (screenshotów).

Następny dylemat w badaniach netnograficznych dotyczy sytuacji podwójnej roli badaczki-członkini społeczności internetowej. Wiąże się to z niebezpieczeństwem nieświadomego wpływu na dynamikę społeczności,

może powodować trudności w zachowaniu obiektywizmu (ryzyko utożsamienia się z badanymi i stronniczości w interpretacji wyników) czy też zmienić naturalne zachowania użytkowników pod wpływem świadomości, że są obserwowani tzw. efekt Hawthorne'a (Nieporowski, 2015, s. 72). Odpowiedź na te dylematy stanowi m.in. kategoria refleksyjności (*reflexivity*), która oznacza proces ciągłego wewnętrznego dialogu i krytycznej samooceny pozycji badacza, a także aktywnego uznania i wyraźnego przyznania, że pozycja ta może wpłynąć na proces badania i jego wynik (Berger, 2015, s. 222, za: Bandel, 2023, s. 170). W trakcie przeprowadzonych badań netnograficznych badaczka świadomie i refleksyjnie analizowała swoją pozycję i wpływ na badanie. Pomocna w tym była również triangulacja danych (łączenie różnych metod i źródeł danych w celu minimalizacji stronniczości), konsultacje z innymi badaczami (zewnątrzna perspektywa wspierała w uniknięciu błędów interpretacyjnych) oraz jawność metodologiczna (transparentne informowanie o własnej roli w badaniu i możliwych ograniczeniach). Ostatni z wymienionych elementów dotyczy kolejnego ważnego aspektu badań netnograficznych – kwestii etycznych.

Etyka badań internetowych (*Internet Research Ethics*, IRE), jest obszarem rozwijającym się od końca lat 90. XX w., jednak netnografowie nadal poszukują odpowiedzi na pytanie o to, jak w sposób etyczny prowadzić badania w środowiskach internetowych (Buchanan, 2003). Robert Kozinets (2012, s. 222) opisuje cztery główne procedury odnoszące się do wymogów etycznych w badaniach netnograficznych:

1. przedstawienie się oraz poinformowanie badanych o swoim projekcie badawczym,
2. zwrócenie się z prośbą o uzyskanie odpowiednich pozwoleń,
3. uzyskanie świadomej zgody badanych,
4. odpowiednie cytowanie.

Tymi wytycznymi kierowała się autorka niniejszej publikacji. Badaczka przedstawiła się i poinformowała uczestników o swoim projekcie badawczym na dwa sposoby. Jako że badania odbywały się głównie w przestrzeni portalu społecznościowego Facebook, pierwszym krokiem prowadzonym do transparentności było świadome projektowanie swojego profilu (w części dostępnej jako publiczna). Osoba, która weszła na profil netnografki, uzyskiwała

informacje o odgrywanych przez autorkę rolach: badaczki, solomatkki, naukowczynie. Na facebookowej osi czasu udostępniane były informacje o prowadzonych badaniach, afiliacji, udziale w konferencjach naukowych oraz te, które ukazywały badaczkę jako matkę samodzielnie wychowującą syna. Ponadto informowanie o projekcie badawczym odbywało się poprzez publikację postu w grupach, w którym netnografka opisała swoją naukową afiliację, cele badań, odgrywaną podwójną rolę. Uzyskanie odpowiednich pozwoleń odbywało się podczas rozmów z osobami *zarządzającymi* – dyrektorkami szkół, administratorami i administratorkami grup na portalu społecznościowym Facebook. Uzyskanie świadomej zgody badanych przyjęło formę: w przypadku netnograficznych wywiadów pogłębionych – zwerbalizowanie zgody na badanie, badań fokusowych i ankiet internetowych – informacja o badaniu, dobrowolny udział oznaczał wyrażenie zgody. Odpowiednie cytowanie polegało na usunięciu danych osoby badanej. Pewne ułatwienie stanowiły grupy zamknięte na portalu społecznościowym Facebook, ponieważ dostęp do narracji publikowanych w nich był utrudniony i tym samym odnalezienie autorek w przestrzeni internetu praktycznie niemożliwe.

Specyficzną cechą netnografii, mogącą utrudniać badania, jest przeciążanie informacyjne. Ilość dostępnych danych może być przytłaczająca – w sieci co dzień powstają tysiące postów, komentarzy, wpisów na blogach, co wymaga selekcji i określenia zasad doboru materiału. Pojawia się problem filtrowania istotnych treści – jak wyodrębnić wartościowe dane i uniknąć nadinterpretacji na podstawie przypadkowych wypowiedzi? Pomocną praktyką jest korzystanie z programów organizujących dane jakościowe. W opisanych badaniach netnografka wykorzystwała program MAXQDA. W przypadku badania stron szkół autorka zdecydowała się zgromadzić cały dostępny materiał, tak aby nie przeoczyć jakiegokolwiek wartościowego fragmentu. W badaniach społeczności rodzicielskich przyjęła inną koncepcję. Na poziomie obserwacji społeczności dokonywana była wstępna selekcja materiału, gromadzone były jedynie te narracje, które dotyczyły celu i przedmiotu badań. Program MAXQDA okazał się pomocny na poziomie gromadzenia, organizowania danych i kodowania. Materiał badawczy miał charakter tekstowy, audiowizualny lub multimedialny, co wymagało interdyscyplinarnego podejścia do analizy. Kolejne napotkane wyzwanie polegało na tym, że w przeciwieństwie do klasycznych wywiadów

czy obserwacji, w netnografii jest trudniej określić intencje autorów postów. Obserwowane wpisy były miejscami ironiczne, humorystyczne, emocjonalne. Język internetowy jest dynamiczny – emotikony, memy, skróty językowe i specyficzne kody komunikacyjne utrudniają analizę treści, komplikują ich jednoznaczną interpretację. Jednak im głębiej badacz zanurza się w daną społeczność, tym mniejsza staje się ta trudność.

Kolejny dylemat związany ze specyfiką netnografii stanowi autentyczność i wiarygodność danych. Anonimowość użytkowników internetu sprawia, że trudno jest ustalić, czy mają oni rzeczywiste doświadczenia związane z badanym tematem, czy też kreują fałszywe tożsamości. Istnieje ryzyko manipulacji danymi przez użytkowników celowo udających kogoś innego. Z taką sytuacją badaczka spotkała się w społecznościach rodzicielskich, gdzie zdarzało się, że do grupy dołączały osoby z wykreowanymi fałszywymi tożsamościami (najczęściej wiązało się to z poszukiwaniem wypowiedzi, które będą mogły być wykorzystane w sprawie sądowej). Badaczka była świadkiem *wyłowienia* takich ukrytych tożsamości przez administratorkę grupy i usunięcia ich ze społeczności. Jak potwierdzić autentyczność danych w anonimowej przestrzeni internetu? Jest to dylemat, na który nie ma jednoznacznej odpowiedzi.

Ostatnią refleksją wyciągniętą z przeprowadzonych badań netnograficznych jest świadomość trudności w replikacji badań. Netnografia nie zawsze pozwala na powtórzenie badań – struktura i dynamika społeczności internetowych mogą się szybko zmieniać, co sprawia, że badania prowadzone w jednym okresie mogą nie być aktualne w przyszłości. Sytuację tę obrazują badania w społeczności solomatek. Odbyły się one podczas pandemii wirusa SARS-Cov-2. Obowiązujący w tym czasie *lockdown* sprzyjał spędzaniu czasu w internecie, wobec czego społeczność solomatek była bardzo aktywna, członkinie z chęcią brały udział w badaniach. Zamknięcie przedszkoli i szkół powodowało wiele trudności z pogodzeniem opieki nad dzieckiem (i jego zdalną edukacją) oraz wykonywaną pracą zawodową. Dlatego w społecznościach matek zaczęła rozwijać się na zdecydowanie większą niż przed pandemią skalę wzajemna pomoc, wsparcie (emocjonalne, instrumentalne – w postaci dzielenia się opieką nad dziećmi, materialne czy duchowe) oraz kobieca solidarność. Są to warunki niemożliwe do powtórzenia, wobec czego replikacja tamtych badań netnograficznych również nie ma szans na powodzenie.

Mimo wielu zalet netnografia niesie ze sobą liczne wyzwania, które wymagają od badacza elastyczności, wrażliwości metodologicznej i refleksyjności. Świadomość tych trudności pozwala na lepsze planowanie badań i zwiększenie ich wartości naukowej. Kluczowe jest dbanie o etykę badań, precyzyjne określenie granic badanej społeczności oraz świadoma analiza wpływu netnografa na badane środowisko.

WNIOSKI

Przeprowadzone przez autorkę badania netnograficzne są egzemplifikacją opisywanych w literaturze wariantów członkostwa (Miller, 2012), a także wykorzystania poszczególnych rodzajów danych netnograficznych (Kozinets, 2012). Wariant pierwszy – członkostwo peryferyjne polegało na analizie archiwalnych danych netnograficznych wybranych szkół alternatywnych. Takie podejście stawiało badaczkę w pozycji outsiderki, poznającej analizowany fenomen *z zewnątrz*, bez angażowania się w społeczność. Wariant drugi – członkostwo aktywne polegające na podejmowaniu dialogu w badanej internetowej grupie rodziców deklarujących doświadczenie alienacji rodzicielskiej, polegało na komentowaniu postów, prowadzeniu rozmów, jednak bez angażowania się. Ta pozycja była zakotwiczona pomiędzy rolą outsidera i insidera. Fundament badania stanowiły netnograficzne dane zastane, uzupełniane przez dane wywołane. Wariant trzeci – członkostwo pełne, polegające na obserwowaniu i analizowaniu kontekstów, w które badaczka była aktywnie zaangażowana. Wykorzystano wywołane dane netnograficzne, ankiety internetowe, badania fokusowe, a także pogłębione wywiady netnograficzne. Zanurzenie w internetową społeczność matek samodzielnie wychowujących dzieci przybrało postać przejścia z pozycji outsiderki do insiderki, a także balansu pomiędzy rolą solomatk i netnografki. Najgłębszą formą zanurzenia w badaną społeczność była autonetnografia, oparta z jednej strony na refleksyjnym tworzeniu netnograficznych notatek terenowych, z drugiej na analizie własnych narracji publikowanych w badanej społeczności.

Badania netnograficzne stają się coraz popularniejsze w obszarze pedagogiki (Kubinowski, 2017). Internetowe społeczności uczniów, rodziców czy

nauczycieli rozwijają się dynamicznie, stanowiąc istotne obszary wpływu, wobec którego naukowcy nie mogą przechodzić obojętnie. Prowadzenie netnograficznych badań pedagogicznych jest nieuniknione (ze względu na coraz większe zakotwiczenie edukacji, opieki i wychowania w przestrzeni internetu), pełne potencjału i możliwości, ale też wielu dylematów natury metodologicznej i etycznej.

REFERENCES

- Anderson, L. (2006). Analytic Autoethnography. *Journal of Contemporary Ethnography*, 35(4), 373–395.
- Bandel, J. (2023). Znaczenie pozycji wewnętrznej badacza w badaniach narracji osób należących do grupy mniejszościowej. *Człowiek i Społeczeństwo*, LV, 163–187.
- Błęszyński, J., Hamerlińska, A. (2021). Jakość życia osób ze spektrum autyzmu przed pandemią i w trakcie jej trwania. Raport z badań własnych. W: M. Dycht, E. Śmiechowska-Petrovskij (red.). *Edukacja w sytuacji (post)pandemii – wyzwania i perspektywy* (s. 92–100). Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Buchanan, A. (2003). *Readings in Virtual Research Ethics. Issues and Controversies*, Hershey: Idea Group.
- Byczkowska, D. (2012). *Ciało w tańcu. Analiza socjologiczna*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Corbin Dwyer, S., Buckle, J.L. (2009). The Space Between: On Being an Insider-Outsider in Qualitative Research. *International Journal of Qualitative Methods*, 8(1), 54–63, <https://doi.org/10.1177/160940690900800105> (dostęp: 30.01.2025).
- Denzin, N. (2003). *Performance Ethnography: Critical Pedagogy and the Politics of Culture*. Thousand Oaks: Sage Publications.
- Doroszczuk, J. (2018). *Rodzina dziecka z niepełnosprawnością w badaniu netnograficznym. Rekonstrukcja problemowa badań Haliny Borzyszkowskiej*. Gdańsk: Wydawnictwo Naukowe Katedra.
- Dziekońska, J. (2020). Rekonstrukcja przejawów dziecięcej e-kultury wygenerowanych w cyfrowej przestrzeni bycia razem. Sprawozdanie z badań netnograficznych. *Problemy Współczesnej Edukacji*, 3(50), 86–96.
- Ellis, C. (1993). „There Are Survivors”: Telling a Story of Sudden Death. *Sociological Quarterly*, 34, 711–730.
- Fox, R. (2010). *Re-membering Daddy: Autoethnographic Reflections of My Father and Alzheimer's Disease*. *Text and Performance Quarterly*, 30(1), 3–20.
- Greene, M.J. (2014). *On the Inside Looking In: Methodological Insights and Challenges in Conducting Qualityive Insider Research*. *The Qualitative Report*, 19(29), 1–13.
- Hellawell, D. (2006). *Inside-out: Analysis of the insider-outsider concept as a heuristic device to develop reflexivity in students doing qualitative research*. *Teaching in Higher Education*, 11(4), 483–494.
- Hine, Ch. (2000). *Virtual Ethnography*. Thousand Oaks: Sage Publications.
- Juszczyk, S. (2019). Internet jako przestrzeń badawcza w naukach społecznych. W: A. Budniak, M. Mnich (red.). *Podejścia metodologiczne w pedagogice. Koncepcje – badania – wyniki* (s. 47–65). Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Kacperczyk, A. (2014). Autoetnografia – technika, metoda, nowy paradygmat? O metodologicznym statusie autoetnografii. *Przegląd Socjologii Jakościowej*, 10, 32–74.

- Karp, D.A. (1996). *Speaking of Sadness: Depression, Disconnection, and the Meaning of Illness*. Oxford: Oxford University Press.
- Konecki, K. (2012). *Czy ciało jest świątynią duszy? Współczesna praktyka jogi jako fenomen psychospołeczny*. Warszawa: Wydawnictwo Difin.
- Kostera, M. (2003). *Antropologia organizacji. Metodologia badań terenowych*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Kozinets, R. (2012). *Netnografia. Badania etnograficzne online*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Kubinowski, D. (2017). *Możliwości zastosowania społecznych badań internetowych w konstruowaniu wiedzy pedagogicznej*. Przegląd Badań Edukacyjnych, 25(2), 333–343.
- Lois, J. (2003). *Heroic Efforts: The Emotional Culture of Search and Rescue Volunteers*. Nowy Jork: New York University Press.
- Malinowski, B. (2005). *Argonauci Zachodniego Pacyfiku. Relacje o poczynaniach i przygodach krajowców z Nowej Gwinei*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Mead, M. (1986). *Trzy studia. Dojrzwania na Samoa. Dorastanie na Nowej Gwinei*. Warszawa: Wydawnictwo PiW.
- Mead, M. (2000). *Kultura i tożsamość. Studium dystansu międzypokoleniowego*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Miller, P. (2012). *Wprowadzenie do obserwacji online: warianty i ograniczenia techniki badawczej*. Przegląd Socjologii Jakościowej, VIII(1), 76–97.
- Mincewicz, W. (2024). *Badanie społeczności internetowych: nowe wyzwania dla badacza*. Folia Sociologica, 88, 61–75.
- Nieporowski, P. (2015). *Etyka niejawnej obserwacji uczestniczącej jako metody badawczej stosowanej w naukach społecznych*. Rocznik Lubuski, 41(1), 67–76.
- Odrowąż-Coates, A. (2015). *Fatamorgana saudyjskiej przestrzeni społeczno-kulturowej kobiet*. Kraków: Wydawnictwo Impuls.
- Odrowąż-Coates, A., Perkowska-Klejman, A. (2016). *Kobiety przestworzy. Refleksyjność biograficzna kobiet służących w siłach powietrznych Polski i Wielkiej Brytanii*. Warszawa: Wydawnictwo Difin.
- Plummer, K. (2001). *Documents of Life 2. An Invitation to a Critical Humanism*. Thousand Oaks: Sage Publications.
- Radcliffe-Brown, A.R. (2006). *Wyspiarze z Andamanów. Studia z antropologii społecznej*. Szkotnia: Wydawnictwo Marek Derewiecki.
- Rheingold, H. (1993). *The virtual community, revised edition: Homesteading on the electronic frontier*. Reading, Massachusetts: Addison-Wesley.
- Roszak, M. (2021). *Parenting in conflict – parental alienation. Netnographic research*. Society Register, 5(2), 83–98.
- Roszak, M. (2024). *W sieci kobiecej solidarności. Badania netnograficzne internetowej społeczności matek samodzielnie wychowujących dzieci*. Warszawa: Wydawnictwo Akademii Pedagogiki Specjalnej im. Marii Grzegorzewskiej.

- Turkle, Sh. (1995). *Life on the Screen. Identity in the Age of the Internet*. New York: Simon and Shuster.
- Schoen, L.T., Teddlie, Ch. (2008). *A new model of school culture. A response to a call for conceptual clarity*. *School Effectiveness and School Improvement*, 19(2), 129–153.
- Smieszek, M. (2021). *Aktywność i głos osób z dysfunkcjami sensorycznymi na portalach społecznościowych. Raport z badań netnograficznych*. *Praca Socjalna*, 6(36), 37–65.
- Szplit, A., Garbat, A. (2023). *Autorefleksja badawcza nad netnograficzną obserwacją wsparcia dla obywateli Ukrainy w świetle analizy kuratorskich stron internetowych*. *International Journal of New Economics and Social Sciences IJONESS*, 3, 215–228.
- Szwabowski, O. (2016). *Jak trafiłem na terapię: z życia w obozie z kości słoniowej*. *Parecja*, 2, 148–156.
- Witek, J., Błoński, K. (2023). Kierunki wykorzystania netnografii w badaniach. W: M. Sobocińska (red.). *Konsument i rynek – Badania marketingowe – Strategie i działania marketingowe. Księga jubileuszowa z okazji 50-lecia pracy twórczej prof. zw. dr hab. Krystyny Mazurek-Łopacińskiej* (s. 365–375). Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu.
- Zawisza, E. (2013). *Solomatk. Współczesne samotne macierzyństwo w lustrze net-przestrzeni*. Kraków: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego.